

Історико-політичні проблеми сучасного світу.
2025. Т. 51. С. 278-291

Modern Historical and Political Issues.
2025. Vol. 51. pp. 278-291

УДК 94(47+57):316.422]”1985/1991”

<https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.278-291>

Norbert Frejek¹

Pierestrojka a upadek ZSRR. Kilka refleksji

Niniejszy tekst jest refleksją związaną z pierestrojką oraz upadkiem ZSRR. W marcu 2025 roku przypadła 40. rocznica wyboru Michaiła Siergiejewicza Gorbaczowa na sekretarza generalnego KC KPZR. Gorbaczow był, jeśli nie liczyć dwóch swoich bezpośrednich poprzedników, którzy zostali wybrani będąc w podeszłym wieku, najkrócej panującym przywódcą radzieckiej partii komunistycznej. Został zapamiętany jako przywódca, który wprowadził głasnost i pierestrojkę i te dwa hasła stały się mottem jego rządów. Jednocześnie jako ten, którego wini się za upadek kraju oraz jego politycznego znaczenia. Kryzys ZSRR pod koniec lat 80-tych i na początku 90-tych nie był bezpośrednim skutkiem projektów Gorbaczowa, lecz konsekwencją głębszego kryzysu. Pierestrojka, pomimo założeń wzmocnienia systemu, okazała się katalizatorem erozji trawającej od wielu lat. Pucz Janajewa należy uważać za próbę odwrócenia tendencji rozpadu państwa. Oprócz rozpadu państwa radzieckiego i nieudanych reform należy zauważyć, iż procesy uruchomione dzięki pierestrojce doprowadziły do wybicia się na niepodległość Ukrainy, krajów bałtyckich, republik kaukaskich, Kazachstanu oraz republik Azji Środkowej stanowiących dotąd część ZSRR. Należy tu zwłaszcza podkreślić niepodległość Ukrainy, Kazachstanu oraz republik nadbałtyckich, bowiem kraje te nie tylko oddzieliły się od Rosji, ale poszły własną drogą rozwoju instytucjonalnego oraz gospodarczego. Gorbaczow nie był pierwszym, który próbował reformować ZSRR, ale pierwszym, który chciał tego dokonać w wielu sektorach jednocześnie. Jednak była to struktura niereformowalna. Posługując się tezą polskiego filozofa Leszka Kołakowskiego, iż ZSRR można było skutecznie rządzić jedynie na sposób Stalina pokazuje, iż inne formy zarządzania tym państwem łącznie z próbami reform, były skazane na porażkę.

Słowa kluczowe: Gorbaczow, pierestrojka, przyspieszenie, głasnost, Związek Radziecki, pucz Janajewa, Stalin, rozpad

Норберт Фреєк¹

Перебудова і розпад СРСР. Ретроспективний погляд

Цей текст – роздуми, пов'язані з перебудовою та розпадом СРСР. У березні 2025 року виповнилося 40 років з дня обрання Михайла Сергійовича Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Горбачов був, якщо не брати до уваги двох його безпосередніх попередників, які були обрані в похилому віці, лідером радянської комуністичної партії, який перебував при владі найкоротший термін. Його пам'ятають як лідера, який запровадив гласність і перебудову, і ці два гасла стали девізом його правління. Водночас його звинувачують у занепаді країни та її політичного значення. Криза СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років не була прямим результатом горбачовських проєктів, а наслідком глибшої кризи. Перебудова, незважаючи на її цілі зміцнення системи, виявилася каталізатором ерозії, яка назрівала протягом багатьох років. Путч Янаєва слід розглядати як спробу відвернути тенденцію розпаду держави. Окрім розпаду

¹ Ksiądz rzymskokatolicki, jezuita, dyrektor centrum „Space of Hope” – Jezuitckiego Centrum Duchowego i Psychicznego Zdrowia, Dialogu i Komunikacji w Czerniowcach, Ukraina.

Roman Catholic priest, Jesuit, director of the “Space of Hope” center – Jesuit Center for Spiritual and Mental Health, Dialogue and Communication in Chernivtsi, Ukraine.

Римсько-католицький священик, єзуїт, директор центру «Простір надії» – Єзуїтський центр духовного та психічного здоров'я, діалогу та комунікації в Чернівцях, Україна.

E-mail: norbert.frejek@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0000-4901-5711>.

радянської держави та провалу реформ, слід зазначити, що процеси, започатковані перебудовою, призвели до незалежності України, країн Балтії, Казахстану та центральноазійських республік, які до цього часу входили до складу СРСР. Тут слід виділити незалежність України, Казахстану та балтійських республік, оскільки ці країни не лише відокремилися від Росії, але й пішли власним шляхом інституційного та економічного розвитку. Горбачов не був першим, хто намагався реформувати СРСР, але він був першим, хто хотів зробити це в багатьох секторах одночасно. Однак цю структуру вже неможливо було реформувати. Використовуючи тезу польського філософа Лешека Колаковського про те, що СРСР можна було ефективно керувати лише за принципом Сталіна. Науковець аргументовано доводить, що інші форми управління цією державою, включно зі спробами реформ, були приречені на поразку.

Ключові слова: Горбачов, перебудова, прискорення, гласність, Радянський Союз, путч Янаєва, Сталін, розпад.

Norbert Frejek¹

Perestroika and the Collapse of the USSR. Some Reflections

This text offers some reflections related to perestroika and glasnost – two flagship projects of the era of Mikhail Sergeyevich Gorbachev – the last leader of the Soviet Communist Party. Not counting his two immediate predecessors, who were elected in old age, Gorbachev proved to be the shortest-reigning Soviet leader. His plans for reform were linked to economic stagnation and the crisis of the state. He is often regarded, especially in the post-Soviet area, as the main culprit (often alongside Yeltsin) for the collapse of the USSR and its loss of superpower status. This is not entirely true, however, as Gorbachev found a state that was badly managed, stagnant and with a deepening crisis of confidence among its citizens. His reforms only accelerated the process of erosion of state structures and the economy that had been going on for years. In addition to seeing the last years of the USSR in the key of the collapse, it should also be emphasized that many of the former republics broke out into independence. Especially the Ukraine, the Baltic republics and Kazakhstan have definitively separated themselves from Russia in terms of the country-building project, its structures and its economy. The terms perestroika and glasnost have permanently entered the language of political science, but Gorbachev was much more popular in the West. In the former USSR, and especially in Russia, he was and is highly criticized. The author of the text recalls the thesis of the Polish philosopher and expert on Marxism, Leszek Kołakowski, that the USSR could only survive if governed in the style that Stalin did, i.e. in a dictatorial manner. Other ways of governing the country, including attempts at reform, proved to be the road leading to disintegration.

Keywords: Gorbachev, perestroika, acceleration, glasnost, Soviet Union, Yanayev's coup, Stalin, collapse.

W marcu 2025 roku minęła 40. rocznica odkąd władzę w Związku Radzieckim objął Michaił Gorbaczow (1931-2022). Co prawda, jako wybrany kolejny przywódca Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, formalnie nie był on szefem rządu, jednakże w kraju, w którym od czasu rewolucji bolszewickiej 1917 roku panował model jednopartyjny, partia decydowała o wszystkich obszarach życia, gospodarki i kultury, stąd przywódca partii był de facto zarządcą całej struktury państwowej.

Gdyby nie liczyć obu bezpośrednich poprzedników Gorbaczowa w fotelu genseka, którzy obejmując ten urząd byli już starzy i schorowani, to właśnie Michaił Siergiejewicz okazał się tym przywódcą, który rządził najkrócej, bo historia jego udziału w aktywnej polityce zakończyła się w 1991 roku wraz z rozwiązaniem ZSRR².

² Dwaj jego bezpośredni poprzednicy, to: Jurij Andropow (1914-1984) – od 1937 w WKP(b), dwa lata później został pełnoprawnym członkiem partii komunistycznej. Od 1951 pracował w KC w Moskwie. W 1953 rozpoczął służbę dyplomatyczną. Rok później został radzieckim ambasadorem na Węgrzech. Na czas jego pracy na Węgrzech przypadła brutalna interwencja w tym kraju jesienią 1956 r. Do ZSRR powrócił w 1957 roku. W latach 1962-67 był sekretarzem KC KPZR, a w latach 1967-1982 dyrektorem KGB. Po śmierci Leonida Breżniewa w listopadzie 1982 r. został wybrany przywódcą partii. Zmarł w wyniku powikłań cukrzycowych w lutym 1984 r. Jego następcą został trzy lata starszy od niego Konstantin Czernienko (1911-1985), który Związkiem Radzieckim rządził jeszcze krócej, bo zmarł w marcu 1985 r.

Historia zapamiętała go, jako przywódcę, który rozpoczął swoje rządy od wzniosłych haseł wyrażających potrzebę zreformowania tego olbrzymiego państwa. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na przebieg plenum KC KPZR w kwietniu 1985 roku, podczas którego nowy gensek zapowiedział „przyspieszenie”, które zresztą jest terminem starszym niż bardziej znane pierestrojka i głasnost.

„Pierestrojka” (przebudowa) jest terminem, który od połowy lat osiemdziesiątych XX stulecia na stałe wszedł do kanonu słownictwa nauk społecznych. Podobnie rzecz ma się z terminem „głasnost” („jawność”). Dzisiaj te pojęcia są przypomniane już jedynie przy okazji kolejnych rocznic związanych z przemianami przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych takich, jak upadek Muru Berlińskiego, Okrągły Stół w Polsce czy upadek rządów komunistycznych w krajach dotychczas należących do satelitów Związku Radzieckiego. Ponadto są przywoływane jako przyczyna upadku Związku Radzieckiego, bowiem na końcu okazało się, iż zaplanowane reformy wyrażane terminami pierestrojka i głasnost, doprowadziły w efekcie Związek Radziecki do rozpadu. Jednak to nie pierestrojka i głasnost spowodowały rozpad Kraju Rad, ale można je uznać za te czynniki, które przyspieszyły erozję całej struktury.

Często podkreśla się, iż po pierestrojce oraz po upadku ZSRR w republikach poradzieckich nastał czas biedy, bezrobocia oraz inflacji, co jest prawdą, ale procesy zapoczątkowane przez Gorbaczowa nie są jedyną i niebezpośrednią przyczyną ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej. Jeśli reformy Gorbaczowa rozumieć tak, jak on chciał, to znaczy w kluczu reformy i ratowania kraju, to okazały się one porażką. Można jednak spojrzeć na nie z innej perspektywy: dla republik radzieckich pierestrojka i głasnost okazały się drogą do wyemacypowania się spod kurateli Moskwy – dotyczy to zwłaszcza republik nadbałtyckich oraz Ukrainy. Jednakże również republiki leżące na Kaukazie postanowiły pójść własną drogą, jak również środkowoazjatycki obszar Związku Radzieckiego. O ile jednak, niezależność Ukrainy, ustanowiona uchwałą parlamentu 24 sierpnia 1991 roku, rozpoczęła się bezkrwawo (napięcia i konflikty wybrzmiały na Ukrainie dopiero później). Podobnie miało to miejsce w republikach nadbałtyckich, gdzie dążenia niepodległościowe, wsparte zresztą przez Jelcyna, doprowadziły do odzyskania niepodległości. Na Litwie nie obyło się jednak bez ofiar – w styczniu 1991 roku w Wilnie wojska radzieckie spacyfikowały ludność cywilną broniącą dostępu do wieży telewizyjnej. Szturm ten kosztował 14 ofiar śmiertelnych oraz kilkuset rannych. W krajach bałtyckich nie było jednak wojny domowej.

Z kolei na Kaukazie w tle dążeń niepodległościowych tlił się trwający od lat konflikt azersko-armeński o Górski Karabach, który to przybrał na sile w drugiej połowie lat osiemdziesiątych i właściwie trwa do dzisiaj. Ostatnie poważne starcia zbrojne w tym rejonie miały miejsce zaledwie dwa lata temu.

W Azji Środkowej, co prawda republiki te wybiły się na niepodległość pod nowym-starym przywództwem, jak miało to miejsce na przykład w Kazachstanie, gdzie władzę w nowym państwie objął dotychczasowy prezes rady ministrów i szef partii komunistycznej Nursułtan Nazarbajew. W Tadżykistanie po władzę w nowym państwie sięgnął Emomali Rachmon, wcześniej aktywista kołchozowy, który w latach 1976-1987 zajmował stanowisko przewodniczącego Komitetu Związkowego kołchozu Lenina w Dangarze. To jednak, co zasadniczo odróżnia ścieżkę niezależności Tadżykistanu od innych republik poradzieckich, to krwawa wojna domowa, która przetoczyła się przez ten kraj w latach 1991-1997 i pochłonęła około 50 tysięcy ofiar. Dzieje republik poradzieckich można, z perspektywy Moskwy, uważać za niechciany „efekt uboczny” reform, jednakże jest on faktem i efekt ten był na tyle duży, że zmienił mapę świata.

Do dziedzictwa pierestrojki należy również pucz Janajewa, który wybuchł 19 sierpnia 1991 roku. Były to kilkudniowe ruchawki w Moskwie, z udziałem wojska i czołgów, a odbywające się pod nieobecność Gorbaczowa uwięzionego w tym czasie na Krymie. Po wielu latach od tamtych wydarzeń ten kuriozalny pucz budzi nadal kontrowersje bowiem, o ile sam Gorbaczow stwierdził, iż to sierpniowy pucz utorował drogę dla separatystów i ekstremistów, co w konsekwencji doprowadziło do umowy z Puszczą Białowieskiej, a więc do rozpadu ZSRR³, o tyle zeznania puczystów, w tym byłego dyrektora KGB Kriuczkowa sugerują, iż gensek wiedział o przygotowywanych działaniach, o czym wspomina tekst w polskim dzienniku „Gazeta Wyborcza” z 1 grudnia 1993 roku.

³ Gorbatschow M. (2015), *Das neue Russland. Der Umbruch und das System Putin*, Bastei Lübbe (Quadriga), Köln, s. 19-20.

Pucz Janajewa, który w swoim przebiegu był kuriozalny, pokazał nie tylko, iż Gorbaczow ma opozycję, bo miał ją praktycznie od początku rządzenia Związkiem Radzieckim, lecz również to, że istnieje w kraju wpływowa grupa, która zobaczyła skutki pierestrojki. Paradoksalnie puczyści chcieli tego samego, co Gorbaczow: ratowania Związku Radzieckiego. Byli oni nie tylko wyznawcami komunizmu, ale również ludźmi z wyżyn aparatu partyjnego i państwowego, którzy dostrzegli, iż socjalistyczna droga obrona przez sekretarza generalnego doprowadza kraj do rozpadu.

Można postawić kontrfaktyczne pytanie, czy ZSRR rozpadłby się bez procesów zainicjowanych przez Gorbaczowa i jego ekipę. Co prawda, zadaniem historyka nie jest odpowiadanie na tak postawione pytanie, bowiem nie zajmuje się on alternatywnymi historiami istniejącymi jedynie w wyobraźni lub spisany w książkach z gatunku *political fiction*. Jednakże takie pytanie może pozwolić na zobaczenie nowej perspektywy, jak również pomóc zobaczyć w analizowanym zagadnieniu to, co bez postawienia tego pytania nie byłoby możliwe. Dla przykładu: postawienie pytania co by było, gdyby wojska Układu Warszawskiego weszły do Polski w 1981 roku jest dzisiaj, ponad czterdzieści lat po tamtych wydarzeniach, z gatunku *political fiction*. Widząc jednak wówczas pojawiające się scenariusze, możemy sobie, nawet bez znajomości tajnych stenogramów z rozmów Jaruzelski-Kulikow, przewidzieć, jak rozwinęłaby się sytuacja.

Na tak postawione pytanie z pewnością może próbować odpowiedzieć politolog, biorąc pod uwagę procesy polityczne i społeczne. Jednakże i on powinien uważać i za przestrożę brać dzieje tak zwanej kremlinologii.

Kremlinologia, jakkolwiek nigdy nie była niezależną dziedziną badań i zajmowali się nią nie tylko politolodzy, ale również dziennikarze, to jako termin akademicki znalazła swoje poczesne miejsce. Jest ona jednak jedną z największych porażek akademickich drugiej połowy XX stulecia. Zachodni sowietolodzy-kremlinolodzy obserwując najwyższy krąg radzieckiej władzy próbowali wysnuwać wnioski na temat Związku Radzieckiego i jego przyszłości. Było to jednak badanie skazane na niepowodzenie. Poza tym, co jest ważniejsze, na Zachodzie dominowało przekonanie, iż Związek Radziecki nie upadnie i że jego gospodarka okazuje się stabilna. Takie publikacje, jak między innymi *L'agonie du régime en Russie Soviétique*⁴, urodzonego w rosyjskim Saratowie francuskiego pisarza Michela Gardera (1916-1993), trafiały na swoisty indeks ksiąg zakazanych zachodnioeuropejskich oraz amerykańskich uczelni.

Paradoksalnie, sztandarowym autorem, który przewidział upadek ZSRR był Lew Trocki (1879-1940), a więc jeden z najbliższych współpracowników Lenina. W swoim dziele „Zdradzona rewolucja” rozważa on kilka alternatyw wobec władzy radzieckiej, która mogłaby zostać obalona. Jako przyczynę możliwej rewolucji podaje on rozrost do dużych rozmiarów biurokracji, która swoją wielkością i wpływami przerosła biurokrację carską.

Pisał on: „Biurokracja jest nie tylko aparatem przymusu, ale również stałym źródłem prowokacji. Samo istnienie zachłannej, kłamliwej i cynicznej kasty rządców nie może nie wzbudzać utajonego oburzenia. Polepszenie się sytuacji materialnej robotników nie pogodzi ich z władzą, odwrotnie — wzmagając w nich poczucie godności i kierując ich myśli ku ogólnym problemom politycznym, przygotowuje konflikt z biurokracją (...) Chodzi nie o to, żeby jedną klikę rządzącą zamienić na inną, ale o to, żeby zmienić same metody zarządzania gospodarką i kierowania kulturą. Biurokratyczny absolutyzm musi ustąpić miejsca demokracji radzieckiej. Przywrócenie prawa do krytyki i rzeczywistej swobody wyborów jest niezbędnym warunkiem dalszego rozwoju kraju. Wymaga to przywrócenia swobody partii radzieckich, poczynając od bolszewików, i odrodzenia związków zawodowych. Przeniesienia na gospodarkę demokracja oznacza radykalną rewizję planów w interesie ludzi pracy”⁵.

Należy jednak brać poprawkę i przyjrzeć się, w tym kontekście, motywacjom Trockiego, który został usunięty z partii bolszewickiej, a następnie musiał wyjechać z ZSRR. W 1940 roku w Meksyku został on podstępnie zabity na polecenie Stalina. Trocki miał inne poglądy na rewolucję niż Stalin, jednakże to Trocki u początku państwa radzieckiego miał, jako bliski współpracownik Lenina, o wiele większy autorytet wśród komunistów niż Stalin. Mamy więc do czynienia z człowiekiem najpierw odsuniętym na dalszy tor, a następnie usuniętym z partii bolszewickiej. Cytat z Trockiego może

⁴ Garder M. (1965), *L'agonie du régime en Russie Soviétique*, Éditions de La Table ronde, Paris.

⁵ Trocki L. (1991), *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, tł. A. Achmatowicz, Warszawa, cyt.za: <https://www.marxists.org/polski/trocki/1936/zdr-rew/11.htm> (dostęp: 2025.02.07).

posłużyć zobrazowaniu tematu, a nie wybielaniu jego ponurej postaci. Jakby jednak nie patrzeć na rozgrywki wewnątrz WKP(b), Trocki miał rację co do tego, że biurokrację carską zastąpiła jeszcze dalej rozbudowująca się biurokracja radziecka.

Bolszewicy nadali takim definicjom, jak „mocne rządy”, monarcha, samodzierżawie nowe, partyjne znaczenie. Partia bolszewicka stała się jakby nowym carem, zarządzającym całym krajem i jego podbitymi satelitami. Partia leninowska nie tylko przejęła Rosję carską z jej aparatem państwowym, ale właściwie to zastane państwo rozbudowała. Państwo bolszewików przejęło również carski aparat represji i centralizacji odkrywając, że są to narzędzia, które mogą posłużyć (i tak się stało) umocnieniu ich władzy. Jako skuteczną metodę umacniania władzy uznano terror, stąd rozbudowano struktury policji politycznej⁶.

Biorąc to pod uwagę, analizujemy poglądy Gorbaczowa na pierestrojkę, a także wyzwania stojące przed ZSRR, w oparciu o kilka jego opublikowanych tekstów oraz wypowiedzi jego współpracowników. Początkowy etap pierestrojki był skomplikowany⁷. O tym świadczy i charakterystyka sytuacji przez Jegora Gajdara, jednego z najbliższych doradców Gorbaczowa, który słusznie zauważył, iż dla wielu zachodnich obserwatorów radzieckiej ekonomii pod koniec rządów Breżniewa było jasne, iż pomimo utraty stabilności i kreatywności, sam system pozostaje stabilny. To przeświadczenie było nieobce także radzieckim ekonomistom, którzy (nawet przy ograniczonym dostępie do danych) wierzyli w stabilność radzieckiej gospodarki. W myśleniu o gospodarce przeważało przekonanie, iż jej nieefektywność nie ma dużego przełożenia na jej trwałość⁸.

Dlatego dla pogłębionej analizy rozwoju społeczno-gospodarczego i politycznego ZSRR, a tym samym wypracowania propozycji jego reformy, wskazane było korzystanie również z prac uczonych europejskich, między innymi Eberharda⁹, Świdra¹⁰, Pipesa¹¹, Actona¹² i Kołakowskiego¹³.

Zarysowane problemy wymagają dalszych badań oraz wskazują na trafność wybranego przez nas tematu badań naukowych. Poziom rozwoju naukowego tego tematu i jego niewątpliwa istotność doprowadziły do określenia celu badań. Polega on na analizie podstawowych przyczyn, które doprowadziły do dość radykalnych procesów w ZSRR, które przeszły do historii jako „pierestrojka”, a wkrótce do upadku pozornie potężnego kraju.

Z pewnością, jednym z powodów zapaści gospodarczej w czasach Gorbaczowa a następnie Jelcyna były konsekwencje niedawnego modelu gospodarki sterowanej ręcznie z Kremla, podległej nakazom przywódców partii i państwa, a nie regułom ekonomii. Do przyczyn należy zaliczyć również brak konstruktywnej wizji przedstawienia kraju na nowe tory gospodarki oraz jego rozwoju. Obie te przyczyny są ze sobą powiązane i pokazują, iż krach gospodarczy Związku Radzieckiego był nie tyle zdarzeniem nagłym, ile przez decydentów nieplanowanym.

W okresie rządów Nikity Chruszczowa zaczęto zagospodarowywać nowe ziemie¹⁴. Duże obszary ziemi w Kazachstanie, na Uralu oraz Syberii w latach 1954-56 zostały obsiane. Następca Stalina

⁶ Świder K. (2002), *Rozpad Związku Radzieckiego – modelowanie procesów dezintegracyjnych w komunistycznym imperium*, w: Gibiec M. (Red.), *Od rewolucji do pierestrojki. Transformacje Wschodniej Europy w ostatnim stuleciu*, Wydawnictwo LTW, Łomianki, s. 329.

⁷ Gorbatschow M. (2015), *Das neue Russland. Der Umbruch und das System Putin*, Bastei Lübbe (Quadriga), Köln; Gorbatschow M. (1987), *Perestroika. Die zweite russische Revolution. Eine neue Politik für Europa und die Welt*, Knaur, München.

⁸ Gajdar J. (2016), *Upadek imperium. Nauka dla współczesnej Rosji*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Pojednania, Warszawa, s. 103. Jegor Gajdar (1956-2009), radziecki polityk i ekonomista, od czerwca do grudnia 1992 premier rządu rosyjskiego. Po rozpadzie Związku Radzieckiego opuścił szeregi partii komunistycznej i został doradcą Borysa Jelcyna. Jako minister finansów w 1992 r. zapoczątkował reformy, które polegały m.in. na uwolnieniu cen, zmniejszeniu liczby regulacji w handlu prywatnym oraz na obniżeniu dotacji dla przedsiębiorstw państwowych.

⁹ Eberhard P. (2002), *Geografia ludności Rosji*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

¹⁰ Świder K. (2002), *Rozpad Związku Radzieckiego – modelowanie procesów dezintegracyjnych w komunistycznym imperium*, w: Gibiec M. (Red.), *Od rewolucji do pierestrojki. Transformacje Wschodniej Europy w ostatnim stuleciu*, Wydawnictwo LTW, Łomianki.

¹¹ Pipes R. (2003), *Czerwone Imperium. Powstanie Związku Radzieckiego*, Bellona, Warszawa.

¹² Acton E. (2013), *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

¹³ Kołakowski L. (2019), *Główne nurty marksizmu*, t.3, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

zapoczątkował również zwrot w relacji sektora rolniczego do pozostałych gałęzi gospodarki. Podniesiono ceny dostaw za zboże, by w ten sposób zwiększyć motywację chłopów do zwiększenia produkcji rolnej. Nastąpił także wzrost wynagrodzeń dla pracowników sowchozów, jak również podjęto kroki dla zapewnienia porównywalnej stałej pracy zatrudnionych w kołchozach. Do tego procesu należy zaliczyć również rosnące inwestycje w mechanizację i meliorację. Podobnie rzecz miała się z przemysłem: rozpoczęto wielkie inwestycje na Syberii, a do połowy lat siedemdziesiątych liczba zatrudnionych w miastach rosła w tempie ponad 1,5% rocznie. W odróżnieniu od Stalina, jego następca wystrzegał się stawiania wszystkoma jedną kartę, to znaczy podejmowania się wielkich, ale kontrowersyjnych inwestycji dokonywanych jedynie z powodu poglądów przywódcy partii. Przy wszystkich nakładach na inwestycje i ambitnych planach, wydajność pracy nie wzrastała lub wzrastała minimalnie. Jego polityka, pomimo tego, zaczęła przynosić widoczne efekty, to znaczy dokonała się widoczna poprawa życia w miastach oraz na wsiach, ale przede wszystkim dokonał się postęp w opiece społecznej, odkąd w 1956 roku dokonano reformy programu emerytalnego, zaś w 1964 roku powszechną opieką objęto pracowników kołchozów. Dokonano także znaczącej reformy systemu edukacji i oświaty – wzrosła liczba miejsc w żłobkach i przedszkolach, która w 1976 roku osiągnęła liczbę 12 milionów (w porównaniu do 2 milionów przed wojną). Do lat siedemdziesiątych standard życia człowieka radzieckiego wyraźnie się poprawił¹⁵.

Co prawda w dyskursie politycznym nadal był obecny i podtrzymywany wątek o zewnętrznym zagrożeniu ze strony „imperialistów i rewizjonistów”, ale jednak uwagę obywateli przekierowano z lęku o własne życie na trud budowania kraju. Dlaczego więc, choć pewien postęp gospodarczy niewątpliwie nastąpił, system radziecki nie zbudował kraju odpornego na kryzysy i tąpnięcia w gospodarce oraz polityce? Winą za to należy najpierw obarczyć sam system zarządzający ogólnie gospodarką. To ogórne sterowanie powodowało niemożność nowatorskiego reagowania na kryzys, jak również planowania kolejnych inwestycji. Do tego należy dodać korupcję oraz bylejałość w wykonywaniu pracy, jak również tuszowanie tego. Radziecki pracownik chociaż powierzono mu zadanie uczestnictwa w rozwoju gospodarki oraz pomimo wzrostu wynagrodzenia, nie miał poczucia uczestnictwa w bogaceniu się kraju. Władza nadal pozostawała scentralizowana, co również wiązało się z centralnym zarządzaniem dochodami.

Kryzys gospodarki związany był między innymi z tym, iż rozwijała się ona do około połowy lat siedemdziesiątych, a później przestała się rozwijać. Do tego należy dodać kosztowne zaangażowanie w wojnę w Afganistanie (1979-1988), które pochłaniało poważną część budżetu. Interwencja w tym górzystym kraju, rozpoczęta od operacji o kryptonimie „Sztorm 333”, została nazwana przez ówczesnych radzieckich przywódców (nomen omen) specjalną operacją wojskową, ale szybko stała się regularną wojną.

Gorbaczow, wprowadzając w życie reformy, postanowił odwołać się do założyciela państwa radzieckiego oraz do potrzeby odnowy po epoce Breżniewa, uznanej za lata zastoju¹⁶. ZSRR był krajem zbudowanym na ideologii marksistowsko-leninowskiej, pewnego rodzaju efemerydzie polegającej na tym, iż Lenin przejął część idei Marksa, po czym przeformułował je na potrzeby ideologii partii bolszewików. Nowy przywódca odwoływał się do wodza rewolucji bolszewickiej oraz

¹⁴ Nikita Chruszczow (1894-1971), radziecki polityk, I sekretarz KC KPZR w latach 1953–1964 i premier ZSRR w latach 1958–1964, generał porucznik Armii Czerwonej. Był co prawda jednym z najbliższych współpracowników Stalina, ale na szczyt władzy doszedł w wyniku walki o schedę po Stalinie i po wyeliminowaniu szefa bezpieczeństwa Ławrientija Berii. Chruszczow zapoczątkował procesy znane jako „Odwilż”, jak również, na XX zjeździe KPZR potępił kult jednostki Stalina. Jego relacje z państwami satelickimi było dwojakie: z jednej strony zdecydował się na krwawe stłumienie rewolucji na Węgrzech w 1956, z drugiej – w tym samym roku zdecydował się na kompromis polityczny ws. wydarzeń w Polsce i przywrócenie do łask Gomułki. Chruszczow został odsunięty w wyniku wewnętrznego spisku w 1964 i odesłany na emeryturę. Nie licząc Gorbaczowa, który zmarł wiele lat po rozpadzie ZSRR, Chruszczow jest jedynym radzieckim przywódcą, który nie został pochowany pod murami Kremla.

¹⁵ Acton E. (2013), *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, s. 298-303.

¹⁶ Leonid Breżniew (1906-1982), radziecki przywódca. Na XX zjeździe KPZR wybrany na zastępcę członka Prezydium KC KPZR i sekretarzem KC. Od 1957 roku był członkiem jego prezydium. W 1964 stanął na czele przewrotu pałacowego, w wyniku którego Chruszczow stracił władzę. Breżniew objął wówczas urząd I sekretarza KC KPZR (od 1966 sekretarza generalnego KC KPZR) i funkcję tę pełnił do śmierci.

jego ideologii wierząc, iż w ten sposób ocali upadający kraj, ale nie można powiedzieć, iż odwoływał się do „nieskażonego” Marksa.

Reformy zaplanowane przez Gorbaczowa miały pomóc Związkowi Radzieckiego wyjść z zastoju, w jakim się znalazł pod rządami Breżniewa oraz dogonić uciekający technologicznie i gospodarczo Zachód.

Leonid Breżniew zmagający się w ostatnich latach życia z coraz szybciej postępującą demencją, sprowokował walki o najwyższą władzę w partii i kraju. Ostatecznie walkę tę wygrał Jurij Andropow, który jako dawny dyrektor KGB dobrze orientował się w prawdziwej sytuacji zarówno w kraju, jak również w państwach satelickich.

Kiedy w listopadzie 1982 roku umarł Breżniew i władzę przejął Andropow, ZSRR był już na dobre zaangażowany we wspomnianą wojnę w Afganistanie, zaś w Polsce władza dopiero co rozprawiła się z Niezależnym Samorządnym Związkiem Zawodowym „Solidarność”. Ten niezależny od władzy związek zawodowy, a właściwie kilkumilionowy ruch społeczny, został co prawda spacyfikowany przy pomocy polskiej armii i służby bezpieczeństwa, jednakże zamknięcie do więzień i miejsc internowania przywódców i członków „Solidarności” dla władz radzieckich nie oznaczało rozwiązania problemów. Jakby jednak nie patrzeć na wydarzenia w Afganistanie oraz w Polsce i ich przełożenie na politykę radziecką, to były one spoza obszaru polityki wewnętrznej ZSRR.

Działania takie, jak Chruszczowowska Odwilż, jak również późniejsza stagnacja charakterystyczna dla epoki Breżniewa, mogą być rozpatrywane jako objaw napięcia między ideą konstytuującą radzieckie państwo a praktycznym wykonywaniem władzy przez kierujących tym państwem. Odwilż może być uważana za próbę reformy, to znaczy rozładowania napięcia między ideą mającą scalać ZSRR, a jej przełożeniem praktycznym na różne sektory życia. Podobnie stagnacja epoki Breżniewa może być rozumiana jako próba rozładowania tego napięcia przez próbę całkowitego powrotu do gospodarki planowej oraz rehabilitację Stalina.

Zanim Michaił Gorbaczow nastał jako I sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, był już znany w niektórych kręgach przywódczych na Zachodzie. W grudniu 1984 roku stanął na czele radzieckiej delegacji, która odwiedziła Wielką Brytanię. Z tamtej wizyty zachował się stenogram jego rozmowy z brytyjską premier Margaret Thatcher, jak również streszczenie rozmowy odbytej w szerszym gronie, z udziałem Aleksandra Jakowlewa¹⁷ i Leonida Zamiatina¹⁸.

Rozmowa ta jest ważna przynajmniej z dwóch powodów: po pierwsze bierze w niej udział Jakowlew. Nie jest on dla Gorbaczowa postacią nieznaną – spotkali się już przed laty, kiedy radziecka delegacja odwiedziła Kanadę. Jakowlew pełnił wówczas funkcję ambasadora ZSRR w tym kraju, dokąd został zesłany dziesięć lat wcześniej za zakamuflowaną krytykę partii. Jakowlew i Gorbaczow zaprzyjaźnili się i to właśnie on wymyślił dla nowego przywódcy jeden z filarów reform: głośność – projekt służący poluzowaniu istniejącej od wielu lat cenzury oraz przywrócenia wolności wypowiedzi.

Jakowlew stał się więc ojcem duchowym pierestrojki. Stał się również jednym z najwyższych rangą urzędników Biura Politycznego KC KPZR. Oficjalnie zajmował się propagandą i ideologią, ale paradoksalnie, przez wprowadzenie głośności, zlikwidował jedną i drugą i w ten sposób, chcąc nie chcąc, zlikwidował jeden z filarów systemu radzieckiego. Jakowlew znajdował się przy Gorbaczowie także w trudnych momentach, jak na przykład podczas ośmiogodzinnego spotkania z Jelcynem, podczas którego ostatni przywódca ZSRR przekazywał mu władzę.

Drugim powodem była reakcja Margaret Thatcher, która wkrótce po tych rozmowach udała się z wizytą do USA. Temat rozmów z Gorbaczowem nie odbiegał zasadniczo od tego, o czym obie strony rozmawiały od lat: wyścig zbrojeń, bezpieczeństwo międzynarodowe, potrzeba odprężenia, sens istnienia obu paktów wojskowych – Układu Warszawskiego oraz NATO. Ze strony zachodniej (tu: brytyjskiej) poruszono również kwestię swobód obywatelskich oraz dysydentów. Thatcher była po tej

¹⁷ Aleksandr Jakowlew (1923-2005) – ekonomista i działacz komunistyczny. Był wysoko postawionym funkcjonariuszem aparatu propagandy. Jego kariera w hierarchii partyjnej stanęła w miejscu w 1972. Po dojściu do władzy Gorbaczowa został sekretarzem do spraw ideologii KC KPZR. Od 1992 roku był przewodniczącym komisji do spraw rehabilitacji ofiar komunizmu. Nota bene, to dzięki Jakowlewowi za prezydentury Jelcyna ruszyły badania archiwów katyńskich.

¹⁸ Leonid Zamiatin (1922-2019) – radziecki ambasador i dyplomata. W służbie dyplomatycznej ZSRR pracował od 1946 roku. W latach 1962-70 pracował w radzieckim MSZ jako szef departamentu prasowego. Od 1978 do 1986 był przewodniczącym departamentu informacji międzynarodowej przy KC KPZR.

rozmowie zauroczona Gorbaczowem i to właśnie z tamtego czasu pochodzi jej stwierdzenie, że „jest to człowiek, z którym można robić interesy”¹⁹.

Patrząc na tamtą epokę z radzieckiego punktu widzenia należy podkreślić tło: epoka Breżniewa charakteryzowała się pewną stabilnością społeczną. Od połowy lat sześćdziesiątych zaczęła się zmniejszać liczba wystąpień masowych, przeciwko którym władza użyłaby przymusu. W latach 1963-67 zdarzyły się pojedyncze akcje demonstracje, które stłumiono siłą. Miały one miejsce w 1967 roku w Czengienie, Frunze (dzisiejszy Biszkek) oraz w Stepanakercie. Siedem spośród dziewięciu masowych wystąpień w czasie rządów Breżniewa wydarzyło się w pierwszych latach jego rządów²⁰. Świadczy to między innymi o umiejętności takiego ustabilizowania sytuacji w kraju, iż organizatorzy demonstracji nie mieli potencjału na jej zorganizowanie. Od 1968 roku aż do śmierci Breżniewa, władza ani razu nie użyła broni do spacyfikowania demonstracji²¹.

Gajdar wskazuje na dwa czynniki, które miały wpływ na dalszą przyszłość ZSRR. Te czynniki, to zmiana w sposobie zagospodarowywania życia obywateli, a następnie zawiązywanie się ruchów dysydenckich, które nawet jeśli, w porównaniu na przykład z ruchem polskiej „Solidarności”, nie były liczne, to były sygnałem dla władzy, iż nie wszyscy obywatele Kraju Rad podzielają te same zasady i poglądy. Drugim czynnikiem była gospodarka i jej wyzwania.

Wskazuje on, iż wraz z powstawaniem kolejnych „chruszczówek” oraz oddaniem do własnego użytku działek przyzagrodowych, władza utraciła totalną kontrolę nad życiem obywateli. Działka przyzagrodowa, która wymagała poświęcenia czasu oraz także środków finansowych, skutecznie odciągnęła obywateli od zajęć kolektywnych, organizowanych przez państwo, bowiem obywatel nie był w stanie „obsłużyć” pracy w ramach subotnika i jednocześnie oporządzić własne poletko. Co ciekawe, wystarczyło zaledwie dziesięć lat, aby przejść od życia w komunie do życia w chruszczówkach.

W tym kontekście interesująca jest również notatka KGB z grudnia 1970 roku, która omawia wpływ literatury drugiego obiegu na świadomość człowieka radzieckiego. Wskazuje ona najpierw na to, co było wówczas ważne dla radzieckich decydentów, jak również ich podejście do tego tematu: „Analiza rozpowszechnionej w kręgach inteligencji i uczącej się młodzieży tak zwanej literatury samizdatowej wskazuje, że w ostatnich latach samizdat uległ zmianom jakościowym. Jeśli pięć lat temu odnotowywano krążenie głównie błędnych ideowo utworów literackich, obecnie coraz częściej rozpowszechniane są dokumenty o charakterze programowo-politycznym. W okresie od 1965 roku pojawiło się ponad czterysta różnych opracowań i artykułów na tematy ekonomiczne, polityczne i filozoficzne, w których z różnych stron krytykuje się historyczne doświadczenie budownictwa socjalistycznego w Związku Sowieckim, rewiduje się zagraniczną i wewnętrzną politykę KPZS, proponuje się różnego rodzaju programy działalności opozycyjnej (...) Wśród inteligencji naukowej, technicznej i po części twórczej rozpowszechnia się dokumenty, w których głosi się rozmaite teorie ‘socjalizmu demokratycznego’”²².

Dla uzyskania pełniejszego obrazu trzeba jednak dodać, iż w epoce Breżniewa, w porównaniu z poprzednimi latami, nadal utrzymywała się wysoka liczba skazanych za propagandę antysowiecką. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych były to 1583 osoby, zaś tylko w latach 1971-1974 „profilaktowano” (jak to określano w żargonie radzieckich specśłużb) ponad 63 tysiące obywateli. Terminem tym określano osoby podejrzewane o nieprawomyślność, a co za tym idzie uważane za zagrożenie dla radzieckiego państwa. Działania specśłużb miały jednak jeszcze jeden wymiar: miały one na celu uświadomienie dysydencom, iż są na celowniku władzy i w związku z tym mają oni do wyboru: pójść do więzienia albo stać się lojalnymi obywatelami²³.

¹⁹ Cyt. za: *National Security Archive* (1984), Memorandum of Conversation between Mikhail Gorbachev and Margaret Thatcher. December 16, 1984, Chequers, <https://nsarchive.gwu.edu/document/21538-document-01> (dostęp 2023.02.07).

²⁰ Gajdar J. (2016), op. cit., s. 103. Dla porównania, podczas rządów Chruszczowa władza w ośmiu przypadkach na jedenaście użyła broni do stłumienia demonstracji.

²¹ Jest to oczywiście uwaga o sytuacji wewnątrz kraju, a nie o polityce zewnętrznej ZSRR. To właśnie Breżniew wysłał w sierpniu 1968 roku wojska Układu Warszawskiego do Czechosłowacji, aby spacyfikowały „Praską Wiosnę”.

²² Gajdar J. (2016), op. cit., s. 103-105. Autorem notatki był ówczesny dyrektor KGB Jurij Andropow. Jest ona datowana na 12 grudnia 1970 roku, nr 3461-A.

²³ Gajdar J. (2016), op. cit., s. 106.

W latach 1930-1950, a więc pod przywództwem Stalina, gospodarka radziecka rozwijała się dzięki przepływowi zasobów z rolnictwa do przemysłu. Odbywało się to w ten sposób, iż wieś dostarczała na masową skalę siły roboczej do budowy zakładów przemysłowych. Z kolei w latach trzydziestych udział produkcji rolnej pozwalał realizować zakupy wyposażenia fabryk. Centralnym punktem w rozwoju przemysłu według tego modelu było tworzenie wciąż nowych dużych zakładów przemysłowych, jednakże wobec braku pracowników część z tych zakładów stała pusta lub pracowała tylko częściowo.

Z kolei od lat sześćdziesiątych dało się zaobserwować zmniejszanie się napływu siły roboczej do przemysłu. Odpowiedzią na postępujący kryzys była decyzja KC KPZR oraz Rady Ministrów ZSRR z 4 października 1965 roku „O doskonaleniu planowania i wzmocnieniu ekonomicznej stymulacji produkcji przemysłowej”, która poszerzała prawa przedsiębiorstw i zwiększenie środków, które pozostawały do ich dyspozycji. Odbył się to w dwóch celach: w celu rozwoju produkcji oraz zachęty dla pracowników. Zakładano ponadto wprowadzenie systemu, w którym wysokość wynagrodzenia wiązała się nie tylko z indywidualnymi wynikami, ale także z rezultatami pracy całego przedsiębiorstwa.

Jednak kolejni przywódcy radzieccy nie potrafili wyjść z życzeniowego myślenia, iż wielkie inwestycje na miarę Kanału Białomorskiego lub Bajkalsko-Amurskiej Magistrali będą napędzały całą gospodarkę. Tymczasem wiele z tych projektów okazało się mało efektywnymi, co w rezultacie jeszcze bardziej zakłócało rozwój gospodarki²⁴.

Innym wyzwaniem była powszechna kradzież mienia państwowego, co w prostych słowach wyraził Chruszczow komentując swoją wizytę w Donbasie w 1956 roku: „Wszystko rozkradają”²⁵.

O ile w czasach Stalina panował powszechny strach przed konsekwencjami nawet najmniejszych uchybień, o tyle po jego śmierci ten strach nie tylko, że minął, ale także – bez tego strachu – okazało się, że socjalistyczny model zarządzania nie sprawdza się, co z kolei skutkuje obniżeniem jakości pracy.

Dawny przewodniczący Państwowego Komitetu Planowania Nikołaj Bajbakow wspominał, iż podczas narad u Stalina ostro wyrażano swoje poglądy, ustalano terminy oraz wyznaczano odpowiedzialnych za wykonanie zadań: „Wiedzieliśmy, że jeśli mamy wytyczną Stalina, jest ona dla nas prawem. Zrób wszystko, choćbyś pękł”²⁶. Jak sobie radzono z obniżeniem się jakości pracy, co powodowało nie wykonanie zakładanych norm? Kiedy norma nie została wykonana, ograniczano ją, by w ten sposób pokazać, że zakładany plan został zrealizowany.

Gorbaczow choć zakładał, iż dla reform gospodarczych należy znaleźć właściwą i efektywną formę, to jednak najpierw zakładał, iż socjalizm oraz społeczna własność dają właściwie nieograniczone możliwości dla kształtowania procesów ekonomicznych. Paradygmat, iż to naród jest właściwym „panem produkcji” był dla niego nie do podważenia. Powoływał się przy tym na Lenina, który uważał, iż fundamentem gospodarczym ma być takie połączenie własności społecznej oraz prywatnej, aby w ten sposób zbudować fundament pod nowy typ zarządzania gospodarką²⁷.

Trzeba zwrócić tu uwagę na dwa wątki, które powracały podczas całego czasu pierestrojki: Gorbaczow, jak już wspomniano, chciał wrócić do „źródeł”, tj. do idei Lenina, ale również uważał on, iż idee leninowskie mogą mieć zastosowanie w kontekście pierestrojki, zwłaszcza w jej ekonomicznym wymiarze. Po drugie: wierzył on, iż gospodarkę można „rozciągać” na potrzeby własnego programu. Program co prawda zakładał naprawę upadającej gospodarki, jednakże żadna gospodarka narodowa, obojętnie czy zbudowana na zasadach socjalizmu czy wolnego rynku, nie da się kształtować bez konsekwencji dla jej żywotności. Innymi słowy: nie da się przekształcać gospodarki bez konsekwencji. Każdy zabieg na niej będzie w krótszej lub dłuższej perspektywie przynosił konsekwencje.

Żadna gospodarka nie jest również nieskończenie „rozciągliwa”, bowiem jest siecią naczyń połączonych. Jeśli jedno z tych naczyń nie działa lub działa źle, następne naczynia będące częścią tego systemu, także nie będą działały prawidłowo. Jeśli przemysł radziecki był niewydolny, to

²⁴ Gajdar J. (2016), op. cit., s. 107-108.

²⁵ Ibid., s. 110.

²⁶ Ibid., s. 110.

²⁷ Gorbatschow M. (1987), *Perestroika. Die zweite russische Revolution. Eine neue Politik für Europa und die Welt*, Knaur, München, s. 103-104.

opracowywanie nowych wielkich projektów industrialnych oraz budowanie kolejnych nowych zakładów było działaniem pozbawionym głębszego sensu.

Chodziło w pierwszej kolejności nawet nie o jakość wykonanej pracy, ale o to, że zakłady przemysłowe miały przestoje bowiem brakowało rąk do pracy. Do tego wykształcenie pracownika, aby wykonywał powierzoną pracę w sposób kompetentny wydłużało jeszcze bardziej sam proces produkcji. Jednym z powodów upadku programu pierestrojki było właśnie pójście w kierunku „rozciągania” gospodarki, która i tak osłabiona zastojem oraz niekończącymi się procesami biurokratycznymi musiała definitywnie upaść.

W swojej koncepcji radziecki przywódca ambitnie postawił przed sobą oraz całym krajem następujące obszary do reformy:

1. przejście spółek na pełną rachunkowość gospodarczą
2. gruntowna restrukturyzacja centralnego zarządzania gospodarczego
3. drastyczne zmiany w planowaniu, by zaprzestać tworzenia planów, które już na starcie będą nierealistyczne lub krótko po ich zatwierdzeniu trzeba będzie wprowadzać zmiany. Zmiany te najczęściej prowadziły do redukcji przewidywanego rezultatu.
4. reforma systemu cen i mechanizmu finansowania i kredytu
5. reorganizacja stosunków handlu zagranicznego.

Sam plan nie wydawał się nierealistyczny, a jego twórca postawił rozsądne pytanie: „Gdzie rozpocząć?”²⁸. Najłatwszym punktem zakładanych reform było to, iż od samego początku zaplanowano je za szeroko.

Co prawda Gorbaczow sam pisze, iż chciał uniknąć błędów swoich poprzedników i wyciągnąć wnioski z historii, ale tak zaplanowana reforma, by w krótkim czasie i jednocześnie zacząć reformować na raz tyle obszarów gospodarki nie mogła się udać. Jeśli do tego doda się głośność, a więc zagwarantowaną swobodę wypowiedzi, władza sama na siebie sprowadziła krytykę. Było bowiem niemożliwe, aby tak szerokie reformy nie spotkały się z krytyką nie tylko gremiów partyjnych, ale także zwykłych obywateli.

O ile postawiona diagnoza wydawała się słuszna, iż gospodarka radziecka chyli się ku upadkowi, o tyle zastosowana terapia była zbyt szeroka oraz przeprowadzona bez przygotowania obywateli do tak radykalnych reform. Cały system gospodarczy oraz struktura państwa – wbrew twierdzeniu Gorbaczowa, że pierestrojka i głośność są kolejnym krokiem na drodze do budowania społeczeństwa socjalistycznego – nie były przygotowane na takie zmiany.

Sekretarz generalny partii pisał idealistycznie: „Nie możemy tak dłużej zarządzać. Nowe uporządkowanie gospodarki musi wyprostować wiele rzeczy. Musi stać się mocną dźwignią dla na nowo odnalezionej motywacji do nowej i twórczej pracy”²⁹. Gorbaczow miał rację, że wykonywana praca była najczęściej byle jaka i że mało kto w Związku Radzieckim przykładął się do tego, by była ona rzetelna i dobrze zrobiona. Jednak to hasło, nawet jeśli jego autor miał rację, nie wykraczało poza typowe partyjne slogany, w które mało kto wierzył.

Przejście na pełną rachunkowość zakładało, że w wyniku tej reformy działalność gospodarcza stanie się transparentna, co spowoduje między innymi zwycięstwo nad korupcją, kumoterstwem oraz „układami”, które były charakterystyczne dla styku ówczesnej władzy (także tej na szczeblu lokalnym) oraz przedsiębiorstw. W związku z tym zaplanowano, aby biurokrację i jej administracyjne decyzje zastąpić metodami ekonomicznymi, mającymi na celu poprawę wyników produkcji. Chodziło więc o to, by skrócić ścieżkę podejmowania decyzji i skoncentrować się bardziej na ekonomicznym wymiarze pracy niż – jak dotąd – na biurokratycznym jej wymiarze, a więc na tym, kto i jak podejmuje decyzje, czy są one całkowicie zgodne z linią partii, itd.

Jednakże Gorbaczow zaznacza jednocześnie, iż nie wyobraża sobie innej drogi, jak zintegrowanie planowanych reform z zaplanową już kolejną pięciolatką. Dla niego nie było innej drogi, niż realizacja tego, co dla tej pięciolatki zostało założone.

Następnym ważnym punktem na mapie reform była nowa koncepcja centralnego planowania. Zgodnie z hasłem, że „więcej demokracji to więcej socjalizmu”, nowy centralizm powinien stać się bardziej demokratyczny. Gorbaczow deklarował, iż zależy mu na tym, aby wszystkie radzieckie republiki miały te same warunki rozwoju oraz te same szanse. Była to jedna z utopii, bowiem trudne

²⁸ Gorbatschow M. (1987), *op. cit.*, s. 104.

²⁹ *Ibid.*, s. 106.

było porównać na przykład PKB Rosyjskiej Republiki Socjalistycznej z PKB Tadżyckiej Republiki Radzieckiej. Przyszłość pokazała, iż te same warunki rozwoju dla każdej z sowieckich republik doprowadziły finalnie do rozpadu całego kraju, bowiem wiele „prędkości”, które się pojawiły, stały się jednym z czynników destabilizujących całą strukturę. Jednak dla Gorbaczowa ta równość w traktowaniu oraz w szansach była gwarantem stabilności całego kraju. Tym ośrodkiem, który tę równość mógł, według niego, zagwarantować, była Moskwa oraz najwyższe władze Związku Radzieckiego. Przywódca radziecki miał przynajmniej w jednym rację: dotychczasowe kierownictwo partii i państwa składało się w większości z Rosjan, jeśli nie z rodowitych, to z ludzi, których korzenie znajdowały się w Rosji. Wyjątkiem była epoka Stalina, ale również wówczas poza Berią, który był z pochodzenia Abchazem, Mikojanem urodzonym w Armenii, czy Gruzinem Ordżonkidze i jeszcze kilkoma mniej znaczącymi, większość najwyższego szczebla stanowili Rosjanie.

Nie znaczy to, że gorbaczowowskie umiędzynarodowienie Komitetu Centralnego i Biura Politycznego KC doprowadziło do upadku kraju. Gorbaczow chcąc nie chcąc dopuścił do głosu inne republiki, a biorąc pod uwagę, iż dotychczasowa gospodarka radziecka polegała na planowym drenażu zasobów mineralnych, rolnictwa i innych gałęzi przemysłu w poszczególnych republikach, musiało się to spotkać z inną, niż dotychczas słyszaną reakcją na najwyższym szczeblu.

Idea, aby zostawić moskiewski centralizm, ale go przemodelować, nie była jednak na tamten czas zła, bo jeśli myślano o zachowaniu całego kraju w jedności, to Moskwa była wówczas jeszcze realnym punktem odniesienia. Wydaje się, iż przywódca radziecki miał intuicję, iż bez tego centralizmu, jakkolwiek byłby on definiowany, krajowi grozi destrukcja. Ten centralizm straci jednak na wartości wraz z coraz mocniejszymi ruchami odśrodkowymi zwłaszcza na Ukrainie oraz w republikach bałtyckich, jak również z likwidacją monopolu partyjnego.

Już spis powszechny przeprowadzony jeszcze w czasach caratu, bo w 1897 roku, nota bene jedyny, jaki miał miejsce w Cesarstwie Rosyjskim, wykazał, iż 55,70% ludności Cesarstwa Rosyjskiego, ale wyłączając Finlandię, składa się z nie-Rosjan. Jak podaje Pipes, Wielkorusi stanowili wówczas 44,32% ludności Cesarstwa; Ukraińcy – 17,81%, Polacy 6,81%, Białorusini 4,38%, Żydzi 4,03%, Ormianie 0,93%. Z tej statystyki jasno wynika, iż chociaż Cesarstwo Rosyjskie miało genezę wielkoruską i idea ta leżała u jego podwalin, to skład etniczny wskazywał na coś innego. Dla porównania: Kaukaz w 1916 roku zamieszkiwało 12 266 000 mieszkańców, a rozkład poszczególnych nacji przedstawiał się: Rosjanie, Ukraińcy oraz Białorusini: 4 023 000; Azerowie oraz inni muzułmanie: 2 455 000; Ormianie: 1 860 000; Gruzini: 1 791 000; kaukaskie ludy górskie: 1 519 000; pozostali Europejczycy: 140 000; pozostała ludność rdzenna: 478 000³⁰.

Dla porównania: w 1989 roku rdzenni Rosjanie stanowili 50% całej ludności kraju, Ukraińcy 15,4%, zaś Białorusini 3,5%³¹. Liczby te pokazują, iż nawet przy wahaniach całkowitej liczby mieszkańców, udział procentowy poszczególnych narodów właściwie nie różnił się.

Gorbaczow, jak się wydaje, poszukiwał „trzeciej drogi”, to znaczy drogi pomiędzy twardą dyktaturą typu stalinowskiego a zastojem czasów Breżniewa.

Z jednej strony istniał autorytarny styl rządów Wissarionowicza, któremu co prawda, głównie w wyniku zwycięskiej wojny, udało się podnieść rangę ZSRR do roli mocarstwa, ale również był to styl rządów naznaczony przez masowe czystki, egzekucje i deportacje do obozów pracy – zwłaszcza po zabójstwie Siergieja Kirowa w grudniu 1934 roku (zabójstwo popularnego Kirowa stało się powodem do rozprawy Stalina zwłaszcza z członkami własnej partii). Z drugiej strony mieliśmy do czynienia z polityką odprężenia z Zachodem, charakteryzująca epokę rządów Breżniewa, który wchodząc we współpracę z zachodnimi przywódcami uzyskał w ten sposób aprobatę swoich rządów³².

Stalin z czasem doprowadził do perfekcji utożsamienie partii z aparatem władzy oraz państwem w jego osobie. To również on doprowadził do tego, iż formalnie przestał istnieć inny marksizm niż ten, przedstawiany w oficjalnym dyskursie. Marksizm ten przechodził najpierw zmiany zatwierdzane przez Stalina, zaś partia stała się rzecznikiem proletariatu, a jej głosem był głos przywódcy. Za jego rządów doszło do zlepienia dwóch idei: proletariat jest klasą społecznie przodującą oraz jest

³⁰ Pipes R. (2003), *Czerwone Imperium. Powstanie Związku Radzieckiego*, Bellona, Warszawa, s. 17.

³¹ Eberhard P. (2002), *Geografia ludności Rosji*, Wydawnictwo PWN, Warszawa, s. 94.

³² Mówiąc o zastoju gospodarczym za rządów Breżniewa mam przede wszystkim na myśli ostatnie dziesięciolecie jego rządów lub przynajmniej okres po 1976 roku, kiedy Breżniew przeszedł ciężki zawał i już nie powrócił do pełni sił.

posiadaczem obiektywnej prawdy – co było jednym z założeń marksizmu – i ta idea została połączona z drugą – o nieomyślności Stalina. Fuzja obu tych idei jest zresztą, jak zauważa polski filozof Leszek Kołakowski, zgodna z leninowską wersją marksizmu³³.

Kołakowski idzie w swojej refleksji dalej i pośrednio daje odpowiedź na pytanie, kto był założycielem Związku Radzieckiego, co jest pomocne w zrozumieniu dalszych dziejów tego kraju oraz rzuca światło na przyczyny jego upadku. Polski filozof uważa, iż co prawda to Lenin nadał państwu sowieckiemu polityczne oraz ideowe podwaliny, ale to epoka Stalina, a przede wszystkim styl jego rządów przyczyniły się do umocnienia leninowskiego modelu władzy.

Dotykamy w tym momencie ciekawej tezy, która może pomóc w zrozumieniu Związku Radzieckiego, jak również licznych kryzysów, które ostatecznie doprowadziły ten kraj do upadku. Kołakowski pisze, iż Związek Radziecki nie byłby w stanie inaczej przetrwać, jak tylko jako państwo rządzone na sposób dyktatury stalinowskiej, a więc z centralnym zarządzaniem wszystkimi sektorami gospodarki, polityki, życia społecznego i kulturalnego oraz rozbudowanym aparatem policji politycznej odpowiedzialnej za inwigilację, represje oraz za rozbudowaną sieć kolonii karnych. Rozumując w takim kluczu istnienie Związku Radzieckiego, w którym jedynie Stalin miał właściwą koncepcję jego istnienia, bez powrotu do jego stylu rządów niemożliwym było przetrwanie tego kraju. Bowiem tylko taka dyktatura mogła skonsolidować państwo i pozwolić mu trwać oraz się rozwijać³⁴.

Skoro sprawowanie władzy przez Stalina w taki sposób, było jednak koniecznością dziejową w tym sensie, że państwo radzieckie, aby trwać, potrzebowało rządów twardej ręki oraz, jeśli bez takiego stylu rządów Kraj Rad byłby niechybnie upadł, można także postawić tezę, iż epoka Stalina była dla Związku Radzieckiego osiągnięciem szczytu możliwości w rozwoju tego państwa oraz – jakkolwiek ponuro to brzmi – okresem największego „rozkwitu”. Po nim zaczyna następować stopniowa, ale konsekwentna erozja systemu. Pierestrojka i głośność jedynie przyspieszyły erozję systemu trwającą od 1953 roku.

Łatwo jest uważać reformy Gorbaczowa za bezpośredni powód upadku całego kraju, jednakże ostatni radziecki gensek nie miał zamiaru pogrzebać ZSRR, a wręcz przeciwnie – odbudować jego potęgę. Gorbaczow przyczynił się do rozpadu swojego kraju, bowiem jako punkt wyjścia dla reform obrał doktrynę marksistowsko-leninowską, która (zwłaszcza w modelu stalinowskim) była dla gospodarki gorsetem zamiast stymulatorem rozwoju.

Z pewnością osiągnięciem reform była głośność, która właśnie zdjęła z ludzi kolejny gorset jakim były cenzura oraz strach przed wyrażaniem własnego zdania, by nie popaść w konflikt z władzą. Siły odśrodkowe, które ostatecznie doprowadziły do niepodległości dotychczasowe republiki Kraju Rad, ujawniły się również dzięki stworzonej przestrzeni na wolność słowa. Dodać należy, że dla Ukrainy była to kolejna próba zbudowania niezależnego państwa. Czy bez pierestrojki i głośności Ukraina, republiki nadbałtyckie, kaukaskie czy Kazachstan wybiłyby się na niezależność? Zapewne tak, aczkolwiek nie wiemy, jak zakończyłaby się egzystencja Związku Radzieckiego. Warto krótko wspomnieć (bo jest to materiał na osobny artykuł), że gdyby nie pucz Janajewa, to 20 sierpnia 1991 roku zostałby podpisany nowy traktat związkowy, który był już przygotowany. Aczkolwiek Ukraina już wtedy obrała własną drogę.

Pierestrojka jako próba wzmocnienia państwa radzieckiego nie mogła się powieść również z tego powodu, iż samo poluzowanie dyscypliny zarówno w wymiarze gospodarczym, jak w sferze społecznej było dla egzystencji tej struktury niebezpieczne. Paradoksalnie, ZSRR nie dość, że było państwem z niereformowalnym systemem ekonomicznym (takich krajów na świecie było i jest sporo), to pomimo zbudowania silnego systemu kontroli społecznej, centralnie sterowanej gospodarki oraz propagandy wtłaczającej obywatelom mit o wielkości kraju, już nawet niewielkie reformy stanowiły niebezpieczeństwo dla jego dalszego trwania.

Może nawet bardziej było to widoczne w czasach odwilży, niż za czasów pierestrojki. Zresztą, w obu przypadkach – tak Chruszczowowskiej odwilży, jak pierestrojki, chodziło ich autorom o wzmocnienie struktur państwa, ale zawsze w ramach obowiązującej doktryny, która miała pozostać na straży państwowości. Jednakże o ile Chruszczowowska odwilż, przede wszystkim z uwagi na lęk towarzyszący radzieckim przywódcom przez nieprzewidywalną rzeczywistością stojącą na końcu reform, zakończyła się po kilku latach ponownym wzmocnieniem represji i kontroli, o tyle pierestrojka

³³ Kołakowski L. (2019), *Główne nurty marksizmu*, t.3, Wydawnictwo PWN, Warszawa, s. 10-13.

³⁴ Ibid., s. 10.

Gorbaczowa, która poszła o wiele dalej, zakończyła się w efekcie dekompozycją całego państwa i to w obliczu postępującego odprężenia w stosunkach międzynarodowych.

Trzeba wziąć jednak pod uwagę to, iż Chruszczow właściwie nie miał wyjścia – mógł co prawda wprowadzić jeszcze większą liberalizację życia społecznego, ale – jako dawny bliski współpracownik Stalina zdawał sobie sprawę, że stoi na czele systemu zbudowanego przez poprzednika, a system ten był na tyle zintegrowany (kolokwialnie mówiąc „domknięty”), iż większe manipulacje przy nim doprowadzą do jego upadku.

Tym, co może pełniej odpowiedzieć na pytanie o prawdziwe powody rozpadu ZSRR jest los partii komunistycznej, która przez cały okres istnienia tego kraju kształtowała wszystkie wymiary życia jego obywateli oraz odpowiadała – w osobie jej przywódców – za politykę wewnętrzną, zagraniczną, jak również za gospodarkę. Kryzys ZSRR był dwutorowy, to znaczy można mówić zarówno o kryzysie państwa i jego sektorów: gospodarki, przemysłu, rolnictwa oraz o kryzysie partii komunistycznej w wymiarze jej struktur, ideologii oraz przywództwa. W kontekście radzieckim oba te kryzysy były ze sobą powiązane niczym bracia syjamscy, bowiem krajem rządziła partia pod przywództwem sekretarza generalnego.

Gospodarka już od początku istnienia państwa radzieckiego znalazła się w ryzach monopolu jedynej partii, a co się z tym wiąże w ryzach odgórnego planowania. Był to radziecki sposób na walkę z kapitalizmem i do tego odbywało się to w ramach silnej władzy. Ta silna i dyktatorska władza, ubrana w szaty walki o prawa proletariatu, stała się wizytówką systemu radzieckiego.

Kiedy w 1990 roku Rada Najwyższa ZSRR zdecydowała o zakończeniu monopolu jednej partii i zezwoliła na istnienie innych ugrupowań politycznych stało się jasne, że dobiegła końca pewna epoka. Można powiedzieć, że kraj nie tyle się rozpadł, ile powrócił do punktu wyjścia sprzed obu rewolucji 1917 roku. Rozpadła się pewna struktura, a historia w tamtym momencie zatoczyła koło.

Projekt Gorbaczowa przyspieszył jedynie proces rozpadu, który – z większą lub mniejszą intensywnością – rozpoczął się wraz ze śmiercią Stalina w 1953 roku. Jak to zauważono w tekście, jedynie model władzy sprawowanej na sposób stalinowski gwarantował Związkowi Radzieckiemu przetrwanie i rozwój. Każda zmiana, dokonywana nawet powierzchownie, była niebezpieczna dla integralności całego systemu. Stąd, paradoksalnie, nawet przydomowe ogródki działkowe czy dache położone za miastem, były czynnikiem destabilizującym system radziecki. Skoro te, w sumie niewielkie „dzieła” były niebezpieczne, to co dopiero mówić o kryzysie całych gałęzi gospodarki. W tych rozważaniach celowo nie odwołano się do wspomnień ostatniego genseka wydanych w Polsce w 2014 roku pod tytułem „Sam ze wspomnieniami”. Jest to ciekawa pozycja, odsłaniająca wiele szczegółów z życia małżeństwa Gorbaczowów, do tego wydana wiele lat po zmianach politycznych i społecznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Jednakże Gorbaczowowi zabrakło wtedy konfrontacji z okresem jego rządów. Publikację „Das neue Russland” z 2015 roku można uważać za o tyle istotniejszą, iż ostatni przywódca ZSRR odnosi się w niej do późniejszych dziejów jego kraju i próbuje zobaczyć współczesną Rosję na tle jego własnych sukcesów i porażek. Dlatego ta publikacja wraz ze sztandarową publikacją „Pierestrojka. Druga rosyjska rewolucja” mogą być uznane za kłamry spinające zarówno jego epokę, jak również jej konsekwencje.

Pierestrojka była pomyślana także jako „towar eksportowy” – głównie z myślą o przywódcach krajów zachodnich, aby w ten sposób zyskać na czasie. Pierwsza kadencja amerykańskiego prezydenta Ronalda Reagana oparta została o hasła walki z „Imperium Zła”, jak nazwał on ZSRR, oraz o projekt „Gwiezdnych Wojen”. ZSRR z walącą się gospodarką, uwikłaniem w wojnę afgańską oraz w kontrolowanie podbitych państw, nie było w stanie nadążyć za narzuconym wyścigiem, będącym poważnym obciążeniem i tak deficytowego budżetu. Pierestrojka była, w tym kluczu, projektem mającym na celu pokazanie, iż ZSRR nie jest zagrożeniem, lecz krajem chcącym się modernizować i zerwać z niechlubną, totalitarną przeszłością. Druga kadencja Reagana rzeczywiście, była zmianą w akcentach stawianych w polityce międzynarodowej. Mamy wtedy do czynienia z intensyfikacją rozmów radziecko-amerykańskich, które od czasu Konferencji OBWE w Helsinkach (1975) właściwie zamarły. To jednak, co działo się w polityce międzynarodowej, nie mogło mieć przełożenia na politykę wewnętrzną oraz stan radzieckiej gospodarki. Kraj się rozpadł pod wpływem ciężaru własnego kryzysu.

References

1. Acton E., (2013), *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, Wydawnictwo PIW, Warszawa.
2. Eberhard P. (2002), *Geografia ludności Rosji*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
3. Gajdar J. (2016), *Upadek imperium. Nauka dla współczesnej Rosji*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Pojednania, Warszawa.
4. Garder M. (1965), *L'agonie du régime en Russie Soviétique*, Éditions de La Table ronde, Paris.
5. Gorbatschow M. (2015), *Das neue Russland. Der Umbruch und das System Putin*, Bastei Lübbe (Quadrigo), Köln.
6. Gorbatschow M. (1987), *Perestroika. Die zweite russische Revolution. Eine neue Politik für Europa und die Welt*, Knauer, München.
7. Kołakowski L. (2019), *Główne nurty marksizmu*, t.3, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
8. *National Security Archive* (1984), Memorandum of Conversation between Mikhail Gorbachev and Margaret Thatcher. December 16, 1984, Chequers, cyt. za: <https://nsarchive.gwu.edu/document/21538-document-01> (dostęp 2023.02.07).
9. Pipes R. (2003), *Czerwone Imperium. Powstanie Związku Radzieckiego*, Bellona, Warszawa.
10. Świder K. (2002), Rozpad Związku Radzieckiego – modelowanie procesów dezintegracyjnych w komunistycznym imperium, w: Gibiec M. (Red.), *Od rewolucji do pierestrojki. Transformacje Wschodniej Europy w ostatnim stuleciu*, Wydawnictwo LTW, Łomianki.
11. Trocki L. (1991), *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, tł. A. Achmatowicz, Warszawa, cyt. za: <https://www.marxists.org/polski/trocki/1936/zdr-rew/11.htm> (dostęp: 2025.02.07).

Стаття надійшла / Received: 07.02.2025

Схвалено / Accepted: 26.06.2025